

चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रको परिचय, महत्त्व, वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू

-शुक्रसागर श्रेष्ठ

काठमाडौं शहरदेखि करीब ३½ कोस पूर्वमा अवस्थित चांगुनारायणको वरिपरि चांगुको बस्ती बसेको छ। मन्दिर क्षेत्र समुद्री सतहदेखि १५४१ मिटर र मनोहरा नदीको बगरदेखि करीब २१० मिटरको उचाइमा अवस्थित भएको कारणले चारै तर्फबाट मन्दिरको अलावा चांगुको बस्ती टडकारै देख्न सकिन्छ। यस मन्दिरको गजुर जुन स्थानसम्मबाट देखिन्छ त्यहाँसम्म कुनै सर्पको टोकाइले विष लाग्दैन भन्ने जनविश्वास छ।

गोपाल राजवंशावली अनुसार, यो मन्दिर राजा हरिदत्त बर्माले वि. सं. ३८२ मा काठमाडौं उपत्यकाको चार नारायणको स्थापना गर्दा संगै गरेका थिए। लिच्छवि राजा मानदेवले वि. सं. ५२१ मा आफ्नो विजय यात्रा समाप्त गरी यसै मन्दिरको अगाडि पूजा होम गराई ब्राह्मणहरूलाई दान दक्षिणा दिई राख्न लगाएको यहाँको गरुड स्तम्भको अभिलेखबाट नै नेपालको प्रामाणिक इतिहासको श्रीगणेश हुने भएकोले यसको अति महत्त्व रहेको छ।

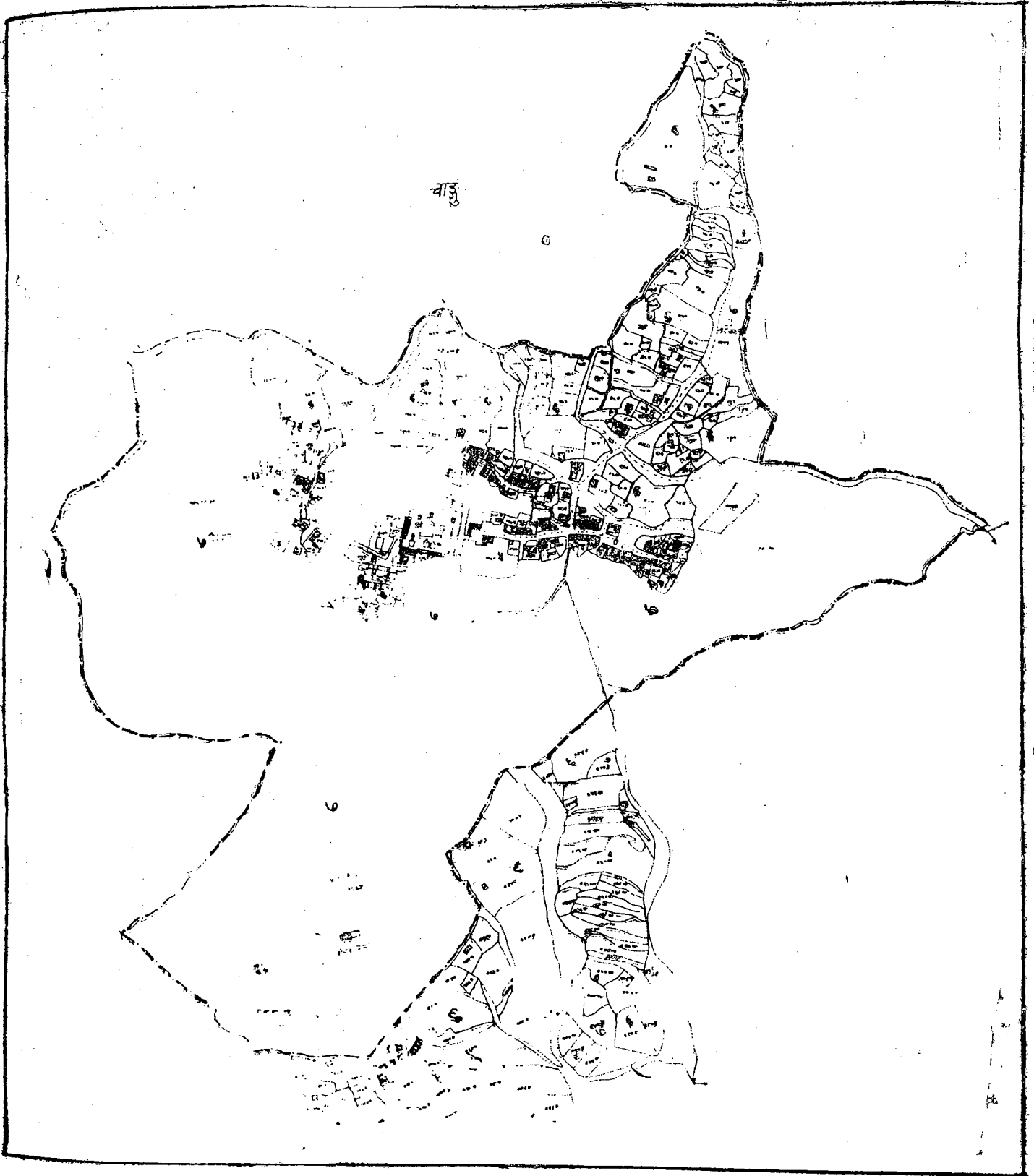
काठमाडौं उपत्यकाको प्रामाणिक एवं प्राचीन वैष्णव तीर्थस्थल भए तापनि हिन्दू तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको आस्था केन्द्रको रूपमा चांगुनारायण रहेको छ। हिन्दूहरू यसलाई गरुडनारायणको रूपमा मान्दछन् भने

बौद्ध धर्मावलम्बीहरू हरि हरि हरि वाहन लोकेश्वरको रूपमा पुज्दछन्।

चांगुनारायणको मन्दिर तथा बस्तीको अलावा पनि त्यस क्षेत्रमा नेपालका अति उत्कृष्ट र दुर्लभ प्राचीन तथा मध्यकालीन मूर्तिहरू- विश्वरूप, गरुडनारायण, विक्रान्त, श्रीधर विष्णु, नरसिंह, बैकुण्ठनारायण तथा महाविष्णु जस्ता मूर्ति आदि छन्। साथै छिन्नमस्ता मन्दिर भित्रका सप्त मातृकाका मूर्तिहरू तथा भूपालेन्द्र मल्ल र ऋद्धिलक्ष्मीका सुवर्ण मूर्तिहरू अन्य उत्कृष्ट कलाका नमूना हुन्। तिनका अलावा मन्दिरको संग्रहमा रहेका अनगिन्ती दुर्लभ तथा उत्कृष्ट मूर्तिहरू छन्।

चांगुनारायणको मन्दिर पनि नेपाली वास्तुकलाको एक अद्वितीय नमूनाको रूपमा लिन सकिन्छ। नेपाली कला, वास्तुकला र संस्कृतिको ठूलो भण्डारका रूपमा रहेको यस क्षेत्रलाई श्री ५ को सरकारले मिति २०४१।४।१५ को राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणा गर्‍यो। साथै संयुक्त राष्ट्र संघीय शिक्षा, विज्ञान तथा सांस्कृतिक संगठन (यूनेस्को) अन्तर्गतको विश्व सम्पदा समिति (World Heritage Committee) ले पनि चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गरेको छ।

चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्र

चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रले जम्मा ६०१-५-३ रोपनी जग्गा क्षेत्र ओगटेको छ । यसको चार किल्ला निम्न बमोजिम छ-

पूर्व- चांगुनारायण पञ्चायत साविक वडा नं. ३ क र ७ क
पश्चिम- चांगुनारायण पञ्चायत साविक वडा नं. २ क र ९ ख ।

उत्तर- चांगुनारायण पञ्चायत साविक वडा नं. २ क, २ ख र २ ग ।

दक्षिण- चांगुनारायण पञ्चायत साविक वडा नं. ९ ग-१ तथा वडा नं. ९ ग को कित्ता नं. १३५, १३६, १३७, १४०, २१६, २१७, २१८, ३८३, ३८४, २२४, २४५, ३८५, २८६, २४७, २४८, २४९ ।

चांगुनारायण क्षेत्रमा परापूर्वकालदेखि नै समया-नुकूल जीर्णोद्धार हुँदै आएको पाइन्छ । प्राप्त शिलालेख, ताम्रपत्र तथा अन्य ऐतिहासिक स्रोतहरूबाट निम्न समय-मा जीर्णोद्धार कार्यहरू भएको देखिन्छ ।

- लिच्छविकालीन राजा अंशुवर्माले वि. सं. ६६४ मा मुख्य देवताको सुनको कवच तथा गरुडको जीर्णोद्धार गराएका थिए ।
- ने. सं. ६२७ (वि. सं. १५६४) मा राजा राय मल्लका नातिनी देवीको देवीले भूकम्पले भत्केको मुख्य मन्दिरको जीर्णोद्धार गराएकी थिइन् ।
- ने. सं. ८१४ (वि. सं. १७५१) मा ऋद्धिलक्ष्मी रानीले मन्दिरको जीर्णोद्धार गरी सुवर्ण तोरण चढाएकी थिइन् ।
- आगलागी भै बिग्रैको मन्दिरलाई पुनः ने. सं. ८२९ (वि. सं. १७६६) मा सुवर्ण छानाले छाडियो ।
- १९९० सालको महाभूकम्पपछि चारैतर्फको चौघेरा सत्तलमा जस्ताको छाना लगाई जीर्णोद्धार गरियो भने प्राङ्गण बाहिरको इन्वाहा सत्तल तथा भीमसेन पाटी समेत जीर्णोद्धार गरिए ।
- २०१८ सालमा यसको अन्तिम जीर्णोद्धार स्व. श्री ५ महेन्द्र वीर विक्रम शाह सरकारबाट भएको थियो ।

निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको रजत जयन्तीको उपलक्ष्यमा चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र आवश्यक

जीर्णोद्धार गर्दै लाने लक्ष्य अनुरूप श्री ५ को सरकार, मन्त्रि-परिषद सचिवालयको मिति २०४३।८।२९को चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रको गुरुयोजना बनाई सो क्षेत्रको संरक्षण गर्दै लाने निर्णय अनुसार गठित गुरुयोजनाको कार्य टोलीका प्रतिनिधिहरूबाट पेश भएका सुझावहरू बमोजिम कार्यहरू गर्दै लगिनेछन् । सोही टोलीको सिफारिश बमोजिम गुरुयोजना तयार गरी आगामी आर्थिक वर्षहरूमा पनि पुरातात्विक जीर्णोद्धारको अलावा अन्य सुधारहरू, जस्तै सडक तथा मोटर पार्कको सुधार, वन विकासतर्फ वृक्षरोपण, खानेपानी तथा ढल निकासको सुव्यवस्था, वातावरण सुधार, नगर विकासतर्फ यसको मौलिक रूप कायम राखी भवनहरूको सुधार, गाउँभित्रको बाटोको सुधार इत्यादि कार्य गर्दै लाने लक्ष्य रहेको छ ।

यिनै प्रमुख लक्ष्यहरू अनुरूप चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र निम्न बमोजिमका समस्याहरू देखा-परेकोले त्यसको सही रूपमा समाधानका कार्यहरू धमाधम शुरू गरिएका छन् ।

वन जङ्गलको विनाश

प्राचीन तथा मध्यकालमा चांगुको बस्ती सबै पखालले घेरिएको थियो र ती पखालभन्दा बाहिरका सबै भिरालो भाग वन जङ्गलले ढाकेको थियो । तसर्थ ती सम्पूर्ण भागमा वृक्षरोपण गरी जङ्गललाई बढाउँदै लगिने छ । मन्दिर प्राङ्गणको छेउछाउमा विशेषतः चम्पक आरण्य भनी उल्लेख भए सरह नै चाँप तथा अन्य फूल फुल्ने विरूवाहरू लगाउनेतर्फ विशेष ध्यान दिइनु पर्दछ ।

भूक्षय तथा भूखलनको समस्या

स्वयम्भूमा करीब १५ वर्षअघि भए जस्तै भूक्षय तथा भूखलनको समस्या चांगुनारायणमा पनि नदीहो-रियोस् भनी शङ्खदह, कापाहिटी र नारायणहिटीको आसपास नौ वटा गेवियन वाल बनाई पहिरो जाने तथा भूक्षय भै खोल्सा बन्ने जस्ता कार्य रोकिएको छ । वागमती जलाधार योजनाको सहयोगमा उक्त कार्य गरिएको छ ।

त्यस्तै भूखलन समस्या पनि पछि आउन नदिन पूर्वध्यान स्वरूप समतल नदीको प्रविधिद्वारा बस्ती क्षेत्रको भूस्थिरताको जाँच गर्ने कार्य धमाधम भैरहेको छ । श्री ५ को सरकार, नापी विभाग, समतल नदी

डिभिजनको सहयोगमा १५८ वटा सभै विन्दु र २ वटा वेश विन्दु खडा गरी चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रको सम्पूर्ण भागको भूस्थिरताको तदारुकतासाथ अध्ययन भै राखेको छ ।

पुरातात्त्विक, सांस्कृतिक तथा वास्तुकलागत वातावरणमा असर

माथि उल्लेख भए सरह नै चांगुनारायण क्षेत्रको मौलिक वास्तुकलागत तथा सांस्कृतिक वातावरणको सुरक्षा तथा सम्बर्द्धन गर्ने कार्यमा अरु ढिला नगरी त्यसको पूर्व रूपमा ल्याउने प्रारूप स्वरूप २०४४ सालदेखि शुरू गरी हालसम्ममा पुरातात्त्विक जीर्णोद्धार अन्तर्गत श्रीधर तुलसी मोठ, विश्वरूप, महाविष्णु, कीलेश्वर, मुख्य मन्दिरको पूर्वी छाना, नृत्येश्वर, कान्ति भैरव, कृष्ण मन्दिर, गरुडनारायण, लक्ष्मीनारायण आदिको जीर्णोद्धार भयो भने भीमसेन पाटी तथा ईन्बाहा सत्तलको पूर्ण रूपमा नै यसको मौलिक पूर्व रूपमा पुर्ननिर्माण नै गरिसकिएको छ । चौघेरा सडकको पश्चिम-उत्तर कुनाको उडाएको छाना तथा त्यसै कुनामा भासिएको जग समेतको मर्मत कार्य गरिसकिएको छ । प्राङ्गण तथा सम्पूर्ण क्षेत्रमा छरिएर बेवारिसी रूपमा रहेका मूर्तिहरूको सङ्कलनार्थ चौघेरा सत्तलको पूर्वी लङ्गमा सानो मूर्ति सङ्कलन केन्द्रको निर्माण भैसकेको छ । यी सबै कार्यमा हालसम्म रु. ६,५१,७९०।५३ खर्च लागेको छ । यसको अलावा चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा जीर्णोद्धार गर्न बाँकी ७ मन्दिर, ३ देवस्थल, २ सत्तल, ९ पाटी पौवा, १ पोखरी, ७ ढुंगेधारा, ३ वटा धार्मिक तथा सांस्कृतिक घरहरू बाँकी छ ।

पुरातात्त्विक जीर्णोद्धारको अलावा सो क्षेत्रको मौलिक रूप कायम राख्न उक्त क्षेत्रमा आधुनिक स्मारकहरू सकेसम्म कम गर्दै लानु परेको छ । यसै परिप्रेक्ष्यलाई ध्यानमा राखी मोटर पार्कदेखि पूर्वको डिस्कोमा रहने भएको भ्याली क्याम्पसलाई सो क्षेत्रबाट अन्यत्र सारी सकिएको छ भने प्राङ्गणको पूर्वी द्वार बाहिर रहेको हवाई टावरलाई पनि सो क्षेत्रबाट हटाई अन्यत्र सार्ने कार्यमा तीव्रता ल्याउनु परेको छ । हुन त यो टावरलाई हटाउन पहिले पनि कार्यवाही नगरिएको होइन, तर हाल यसलाई अरु तीव्र रूप दिनु परेको छ ।

अन्य क्षेत्रमा जस्तै चांगुनारायणमा पनि आधुनिक शहरीकरणको मार त्बत्ति सारो नपरे तापनि भविष्यमा यसको असर अवश्यम्भावी छ । यसतर्फ पनि समयमै ध्यान जानु अत्यावश्यक भैसकेको छ । तसर्थ सो क्षेत्रमा बनिने घरहरूलाई प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ (संशोधनहरू सहित) अनुरूप नियन्त्रण गर्दै लानु परेको छ । व्यवहारमा हालसम्म उक्त क्षेत्र गाउँ पञ्चायतमा परेकोले यसतर्फ केही गर्न सकिएको छैन । तर भक्तपुर नगर विकास र भक्तपुर दरबार हेरचाह अड्डाको सहभागितामा चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा बनिने घरहरूमा पनि समयानुकूल नियन्त्रण गरी सो क्षेत्रको पुरातात्त्विक वातावरणमा असर पर्ने नदिनु पर्ने बेला आइसकेको छ ।

खानेपानी तथा ढल निकासको समस्या

खानेपानी तथा ढल निकासको व्यवस्था अनुरूप आ. व. २०४५।४६ मा नै सम्पन्न गर्ने गरी रु. ५,००,०००।- सम्बन्धित निकायमा निकासो भै गैसकेको छ । यसै आ. व. भित्र सो कार्य समाप्त हुने आशा गर्न सकिन्छ ।

सरसफाइतर्फ भने स्थानीय बासिन्दालाई आवश्यक सफाइ शिक्षामा नै विशेष ज्ञान दिलाउनेतर्फ ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ । साथै उक्त क्षेत्रका १२० घरलाई सुलभ शौचालय प्रदान गरी यसतर्फ केही हदसम्म भए तापनि नियन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणा भएदेखि नै यस क्षेत्रको सांस्कृतिक, धार्मिक तथा वास्तुकलागत महत्त्वमा कुनै आँच आउन नदिन र यसको मौलिक रूप कायम राख्ने दायित्वलाई वहन गरी यस क्षेत्रमा आइपर्ने कुनै पनि अनावश्यक आधुनिक वास्तुकलागत तथा वातावरणमा हुने मारहरूबाट बचाउन प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ (संशोधनहरू सहित) को तर्जुमा भै यस संरक्षित स्मारक क्षेत्रलाई पनि अन्य संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरू- बौद्धनाथ, स्वयम्भू, भक्तपुर, पाटन तथा हनुमान् ढोका दरबारहरूमा जस्तै व्यवस्थित रूपले धार्मिक, वास्तुकलात्मक र सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक वातावरणको सन्तुलन गरी यसको प्राचीन तथा मध्यकालीन गढ रूपलाई कायम राख्न समयानुकूल विकास, सुधार, वृक्षरोपण तथा पुरातात्त्विक जीर्णोद्धारको अलावा स्थानीय रूपमा थपिदै

जाने भवन निर्माणमा तथा जग्गा उपयोगमा समेत समयानुकूल संरक्षण, सन्तुलन तथा नियन्त्रण समेत गर्नु पर्ने भैसकेको छ । अन्य स्मारक क्षेत्रहरूमा बस्ने घरहरूको नाप नक्सा सम्बन्धित नगर पञ्चायतले पुरातत्त्व विभागको सिफारिशमा मात्र पास गर्ने प्रावधान भएको, तर चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्र गाउँ पञ्चायतमा परेको हुँदा यहाँ यस्तो प्रावधान हालसम्म छैन । तैपनि सो क्षेत्रमा जस्ताको छाना बाहेक अन्य प्रकारका आधुनिक शैलीको मार परी नसकेको परिप्रेक्ष्यमा विचार गरी गुरु-योजना टोली तथा काठमाडौं उपत्यका धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्र सुधार परियोजनाको सिफारिशमा सो क्षेत्रका घरहरूको निर्माण हुँदा अग्रभाग बनाइँदा केही मात्रामा भए पनि आर्थिक अनुदान दिई यसको पूर्ब रूप कायम राख्न प्रयास गरिनेछ । यसको अलावा यस्ता क्षेत्रको लागि आवश्यक न्यूनतम चिरान काठको लागि

पनि यस विभागको सिफारिशमा टि. सि. एन. ले उपलब्ध गराउनु पर्ने प्रावधान बनाउनेतर्फ विचार गर्नु पर्ने बेला आएको छ । यस्ता कार्यवाह श्री ५ को सरकारले परि-लक्षित गरेको संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको संरक्षणमा ठूलो सघाउ पुग्न जाने अवश्यम्भावी छ ।

चांगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रको कार्य पनि काठमाडौं उपत्यका धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्र सुधार परियोजना माफत गर्ने गरी मिति २०४५।३।२९ मा निर्णय भए बमोजिम उक्त कार्यहरूमध्ये पुरातास्त्विक जीर्णोद्धारका कार्यहरू पुरातत्त्व विभागले नै गर्दै लानेछ । भविष्यमा गरिने अन्य कार्यहरू भने सोही परियोजनाले गर्ने भएको हुँदा उक्त परियोजनाको योजना अनुरूप गर्दै लगिनेछ । तर त्यहाँको प्राकृतिक, सांस्कृतिक एवं पुरा-तास्त्विक वातावरणलाई भने सकेसम्म जोगाइ राखिनेछ र राख्नु पनि पर्दछ ।